

A landscape photograph showing a green field on the left, a dirt path on the right, and a boat in the foreground. The sky is blue with scattered white clouds. In the background, there are trees and a small building.

Inspirerende sporen van eeuwenlang leven bij de grillige Waal

*Cultuurhistorische quickscan van de Waaluiteerwaarden bij Wamel, Dreumel en
Heerewaarden; wenken voor de water- en natuuropgaven*

Foto cover: Zomerkade van de Wamelse uiterwaarden, bij het gebied de Hul.

Inspirerende sporen van eeuwenlang leven bij de grillige Waal

*Cultuurhistorische quickscan van de Waalwaterwaarden bij Wamel, Dreumel en
Heerewaarden; wenken voor de water- en natuuropgaven*

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	
Beknopte cultuurhistorische evaluatie; plangebied met uiteenlopende identiteiten	6
• Aardkunde	6
• Cultuurhistorie	8
Identiteit en beleid; voorlopige cultuurhistorische wenken	16
• Cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit; ambities	16
• Archeologisch erfgoed; verwachtingen in grote lijnen	18
• Voorlopige wenken om groene en blauwe opgaven aan te wenden tot versterking van cultuurhistorie/identiteit	20

COLOFON

INLEIDING

De Provincie Gelderland verkent kansen om in een groot complex uiterwaarden bij Wamel, Dreumel en Heerewaarden natuur te ontwikkelen en maatregelen te treffen tot bevordering van de veiligheid voor het water, met name door het stimuleren van de waterafvoer in de Waal. De provincie beseft dat cultuurhistorie kan bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit van de ingrepen en aan meer betrokkenheid van de burger bij de ontwikkelingen. Om die reden heeft ze opdracht gegeven tot opstelling van een cultuurhistorische quickscan van het plangebied en een overzicht van aandachtspunten voor omgaan met cultuurhistorie en archeologie.

Het voorliggende document is de vrucht hiervan. Het bestaat uit 3 hoofdstukken. In het 2^e hoofdstuk wordt de cultuurhistorie in notendop belicht en geëvalueerd. Hierbij wordt ook aandacht geschonken aan het natuurlandschap. In het 3^e hoofdstuk wordt ingegaan op de cultuurhistorische aandachtspunten vanuit het beleid en op de archeologische verwachting van het plangebied. In een laatste paragraaf volgt een serie wenken om cultuurhistorie aan haar trekken te laten komen bij uitvoering van de water- en natuuropgaven.

BEKNOPTE CULTUURHISTORISCHE EVALUATIE; PLANGEBIED MET UITEENLOPENDE IDENTITEITEN

• Aardkunde

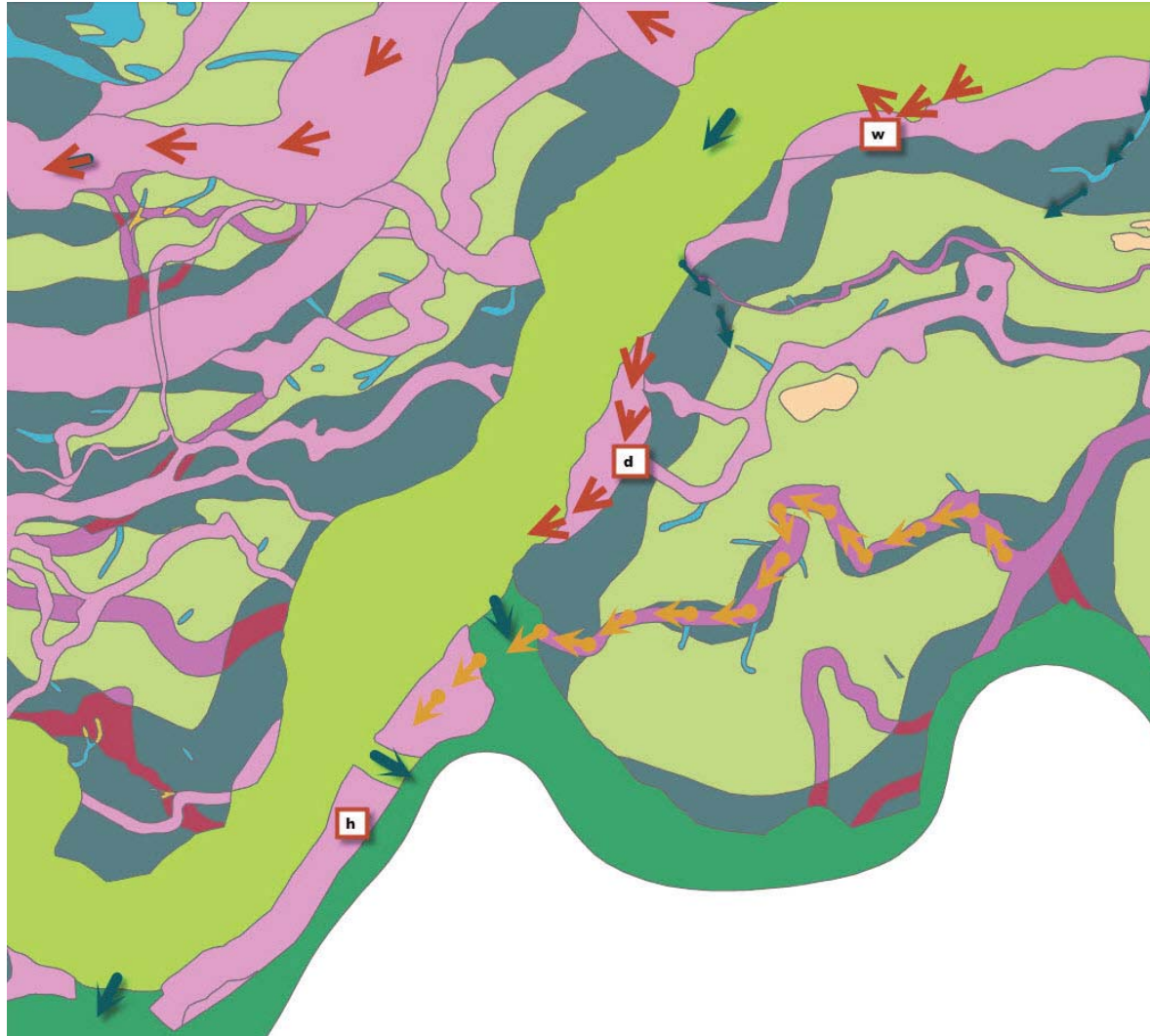
Het cultuurlandschap van de uiterwaarden bij Wamel, Dreumel en Heerewaarden is nauw vervlochten met het onderliggende natuurlandschap. In het ontstaan hiervan speelde de Waal een belangrijke rol. Pas in de Late IJzertijd kwam deze rivier met de Neder-Rijn tot leven. In de millennia daarvoor was het rivierengebied beheerst door een vertakt stelsel van vrij kleine rivierlopen. Deze vormden zandige meandergordels met vrij hoge oeverzones. Achter de meandergordels lagen de kommen waarin zich veen kon vormen. En waarin de uitgedijde rivier de lichtste kleiige deeltjes afzette. Meandergordels konden als gevolg van opslibbing een nieuwe koers aannemen. Ze braken dan door hun oeverwal heen. De geulen die daarbij ontstonden, heten crevassen. Het verlaten deel van de meander raakte buiten werking en verlandde gaandeweg. Duizenden jaren lang duurde de cyclus van ontwakende en inslapende rivieren voort. Rond het plangebied herinnert nog een 'slangenkuil' van fossiele rivierbeddingen aan dit proces. Onder het dek van afzettingen dat

door die meanderactiviteit tot stand kwam, bevinden zich grofzandige en grindhoudende afzettingen van riviersystemen uit de laatste IJstijd (het Weichselien).

In de prehistorie werd het beeld in het huidige plangebied bepaald door een wirwar van beweeglijke, vrije smalle meandergordels. Dat veranderde in de Late IJzertijd. De Rijn concentreerde zijn water sindsdien in enkele hoofdstromen. Dat bezegelde het lot van de kleinere, prehistorische riviersystemen. In het noorden ontwikkelde de Neder-Rijn zich tot hoofdtak van de Rijn, in het zuiden de Waal. Alle oudere stroomgordels raakten uitgeblust. De Waal volgde eerst vanaf Tiel een noordelijke koers, en wel rond de Lingestroomgordel. Maar al in de Laat-Romeinse Tijd (ca. 325 na Christus) kwam hij zuidwestelijk van Tiel tot ontplooiing. Mogelijk werd dit ingeleid door het ontstaan van een crevasse in een buitenbocht van de rivier. De Waal baande zich daarna een weg door het landschap van prehistorische meanders en kommen tussen Tiel en Gorinchem en sneed zich op den duur in het landschap in. Langs de nieuwe rivier

ontstonden forse oeverwallen die door hun hoogte en vruchtbaarheid aantrekkelijk waren om te wonen. Dat was al volop het geval in de 10^e eeuw. Wamel, Dreumel en Heerewaarden moeten toen al zijn opgebloeid.

Een nieuwe mijlpaal in de ontwikkeling van het natuurlandschap was de komst van de dijk. Door de bedijking kon de Waal niet meer uitwijken naar de komgronden. Voortaan zat de rivier opgesloten in een bekrompen ruimte. Hierin concentreerde zich al het riviersediment, zand en grind. Door die opslibbing werd de Waalbedding almaar ondieper. Hierbij ontstonden zandbanken en nevengeulen. Iedere keer als het regen- en smeltwater van boven toevloede, klom het rivierwater hoger. Opgesloten door dijken, zwol de rivier steeds in korte tijd aan. De Waal had hierdoor de neiging om zich snel te verplaatsen. De hoofdgeul bewoog zich kronkelend tussen de dijken en verlegde zich met sprongetjes. Zo ontstond een patroon van parallelle geulen met op- en aanwassen. Deze grilligheid werd nog in de hand gewerkt door onsamenhangende bekribbing, gericht

op landjepik en het ontzet van schaaldijken: dijken die kwetsbaar lagen ten opzichte van de rivier. Pas met de normalisatie in het stoomtijdperk raakte de Waal zijn laatste natuurlijke trekjes kwijt. Daarbij werd hij gestoken in een korset van kribben, zodat hij niet meer in staat was te meanderen en dijken te bedreigen. Dankzij de normalisatie verbeterde de afvoer van water en ijs en werd de Waal ook beter bevaarbaar. Hij begon daardoor allerlei nijverheid aan te trekken.

Kaart met aardkundige patronen. De geelbruine pijlen wijzen de meandergordel aan die Dreumel ooit verbond met het gebied van Heerewaarden. De roodbruine pijlen markeren oude Waallopen. Rechtsboven en in het midden duiden kleine blauwe pijlen de overloopgeulen/-laagten in de Waaloverwal aan, waaronder die rond de Wiel van Beneden-Leeuwen.

- **Cultuurhistorie**

- **Nederzetting en verbinding**

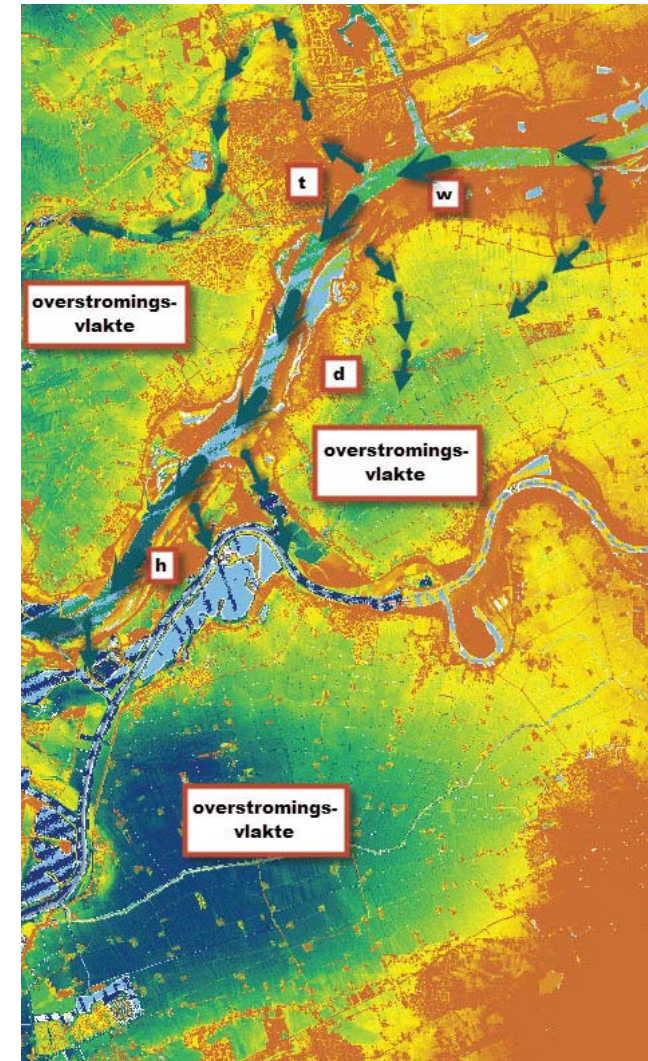
Het plangebied wordt aan de oostkant begrensd door oeverwallen waarop al lang voor de bedijking in de 13^e eeuw dorpen lagen. Wamel is opgebloeid op de oeverwal van de Waal. In het stratenpatroon schemert de opzet door van een gestrekt dorp, oorspronkelijk met evenwijdig aan elkaar gelegen wegen. De nederzetting ligt parallel aan de huidige Waal. Ze lijkt verminkt te zijn geraakt door riviergeweld en moet zich ook hebben geplooid naar nieuwe Waalopen. De kern lijkt zich eerst te hebben georiënteerd op een Waalkronkel die aan de noordoostkant van het dorp afboog in de richting van Zandwijk bij Tiel. Door de uitgestrekte uiterwaarden lopen zeer oude verbindingen. Waaronder de Oude Waalsteeg. Hiervan wordt beweerd dat die onderdeel uitmaakte van een weg uit de Romeinse Tijd, uit de tijd dat je nog van Wamel langs de westoever van de Waal naar Tiel kon lopen! Later liep vanaf de Oude Waalsteeg een landweg naar een veerdienst tussen Wamel en Zandwijk. Nog voor 1870 werd die veerdienst opgeheven en vervangen door een gierpontverbinding tussen Wamel en Tiel, verder zuidwestwaarts.

Dreumel lijkt te zijn opgekomen langs een Waalgeul, misschien een nevengeul van de

rivier. Het centrum ontstond op het raakvlak van een prehistorische meandergordel en de Waaloeverwal. In de opzet van de nederzetting lijken het oost-west patroon van de prehistorische meandergordel en het noord-zuid patroon van de Waaloeverwal samen te komen. Het patroon van nederzetting verraadt, net als in de andere dorpen bij het plangebied, dat de Waal een magnetische kracht uitoefende op de mens. Op den duur raakte de Waal verder van Dreumel af, zodat de dorpelingen de verlaten en ingedutte (neven)geul konden binnendijken. De nieuwe Waaldijk trok door de tijd heen veel bewoning en ook op de rivier gerichte nering aan.

Heerewaarden is gesticht op een landtong tussen Waal en Maas. Het dorp is mogelijk ontstaan op een prehistorische meandergordel via welke ooit een verbinding bestond met Dreumel. De ontginners van beide dorpen kwamen elkaar op deze landstrook tegen.

AHN-kaart van het plangebied en omgeving. Goed zichtbaar zijn de oeverwallen van de Waal waarop de dorpen ontstonden en de overstromingsvlakten van de rivier vóór de bedijking. De landwaarts wijzende pijlen bij Wamel en Dreumel duiden de overloopgeulen aan waardoor het rivierwater zich ontlastte naar de komgronden. Aangegeven zijn ook de Waalmeander bij Tiel, rond de Linge, en de doorbraken van de Waal bij Heerewaarden.

De dorpsgrens kwam te liggen pal ten zuiden van Bato's Erf, bij de Kop van de Voorn. Later in de Middeleeuwen ontstond een doorbraak in de landtong tussen Waal en Maas. Een deel van Dreumel raakte daardoor afgesneden van de eigen dorpspolder. De doorbraakopening werd bekend als het Voornsche Gat. De kern van Heerewaarden was van oudsher georiënteerd op de Maas. Maar aannemelijk is dat de bewoners de Waal een handje hielpen om vanuit het dorp meteen de Waal op te kunnen zeilen. Feit is dat de Waal even ten noorden van de dorpskern verbinding kreeg met de Maas. Deze opening werd bekend als het Waalgat. Het dorpscentrum raakte door die verbinding in de woeste branding van twee rivieren. Zowel aan de oost- als aan de noordkant moeten delen van Heerewaarden in de golven zijn verdwenen. In de loop van de tijd zal de dorpskern nog duchtig zijn opgehoogd voor behoud van droge voeten. Vermeldenswaard is nog de Variksche Straat die vanuit het dorp westwaarts leidt en misschien in de Romeinse Tijd nog in verbinding stond met de huidige Grotestraat in Varik. Later kwam een veerverbinding tot stand met Varik; ze kwam iets verder noordwaarts te liggen, in het verlengde van de Heerewaardense Molendijk.

- o Waterbeheersing; strijd tegen het water

De bedijking in de 13^e eeuw schiep de voorwaarden voor het ontstaan van de uiterwaarden bij Wamel, Dreumel en Heerewaarden. In de eeuwen hiervoor hadden de dorpen het land op de oeverwal ontgonnen. Bij stijging van rivierstand kon de Waal nog via overloopgeulen in de oeverwal uitwijken naar de komgronden. Een van die overloopgeulen of crevassen is nog goed herkenbaar bij het plangebied: de Wiel van Beneden-Leeuwen. Vanaf de 11^e eeuw raakte het Waalwater meer en meer opgestuwd als gevolg van grootschalige ontginningen in het westen van de delta. Vanaf die tijd legden de dorpen de eerste dijkjes aan, zijdedwenden - stroomopwaarts, langs de overloopgeulen - en achterwenden - aan de kant van de komgronden. De zijdedwenden leven in Wamel en Dreumel nog voort in veldnamen als Zijveld en Zijvond. Uiteindelijk werden kaden gebouwd aan de voorzijde van de dorpen en met elkaar verbonden zodat de dijkkring werd gesloten. Binnendijks konden nu de komgronden worden gecultiveerd. Op den duur werd de wateroverlast hier zo groot dat die gronden slechts geschikt waren voor beweiding, hooibouw, vriendteelt en eendenjacht.

Al gauw probeerden de dorpingen ook in de uiterwaarden land te veroveren op de rivier. Hiervoor was de aanleg van kribben en kaden

noodzakelijk. In het huidige plangebied deden zich hierbij uiteenlopende ontwikkelingen voor die onderling sterk verschillende uiterwaarden opleverden. Ronduit zeldzaam was hetgeen zich voordeed bij Wamel. Daar moet al in een vroegtijdig stadium een fors deel van het oude land van het dorp buitendijks zijn geraakt. Mogelijk hield dat verband met ingrepen van Tiel die moesten voorkomen dat de voor de plaatselijke economie zo belangrijke rivier meanderend zou weglopen van de stad. Tiel zal hierdoor groot belang hebben ervaren bij het ontstaan van uiterwaarden aan de Wamelse kant en de bouw van kaden en kribben om dit buitendijkse land te beschermen tegen aanvallen van de rivier. In de Moderne Tijd is een deel van de oudste bekading van de Wamelse buitenpolder opgeruimd. Maar in het oostelijk deel van de polder kunnen nog oude dijkstukken liggen. Opmerkelijk is ook de aanwezigheid van resten van bekribbing van Tiel aan de Wamelse kant, waaronder de Tielsche Krib.

In Dreumel zien we juist een tegenovergestelde ontwikkeling. De dijk van dit dorp ontloopte zich over grote afstanden als een gevaarlijke schaarlijk. Deze werd zwaar belaagd door Waalmeanders. Vanuit Passewaaij en Zennewijnen kwam de rivier toestromen. Om in het voorland van de Dreumelse dijk scherp af te draaien naar het westen. Hierbij ontstonden langs de dijk strangen van de steeds

wegspringende rivier. Deze strangen liggen als een lint van waterpartijen langs de dijk. Door aanleg van kribben werd wanhopig geprobeerd de Dreumelse schaaldijk te ontzetten. Maar dat kon niet voorkomen dat de dijk in de 18^e en 19^e eeuw herhaaldelijk het loodje legde. Zoals in 1757, 1781, 1784 en 1811. Vaak werden de dijkbreuken ingeleid door een ijsverstopping rond een zandplaat bij Varik. Keer op keer raakte het Waalwater zodanig opgestuwd dat het over de Dreumelse dijk begon te lopen. Met alle gevolgen van dien. In het noordelijk deel van Dreumel, bij de Kraaienhoek, werd de dijk ver teruggelegd. Oud boerenland, wegen en dijkstukken, huizen en wieden werden hierbij buitengedijkt, veranderden in een "Ortswüstung". Pas in het kader van de normalisatie lukte het door afdamming van geulen een stevige buffer van land te vormen tussen de Dreumelse dijk en de rivier. Het dorp bezit daardoor grotendeels jonge uiterwaarden.

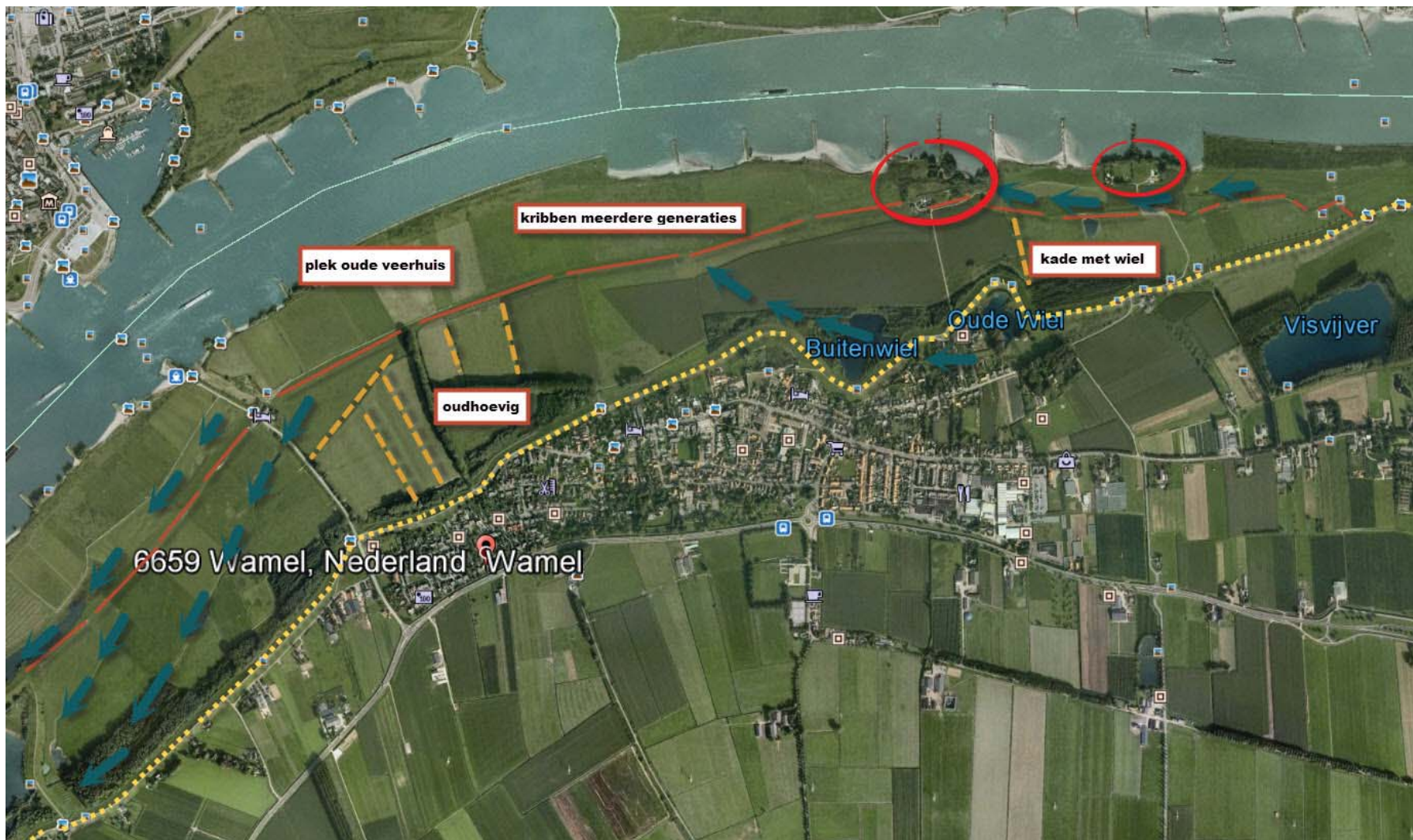
In Heerewaarden moesten de dorpingen al vroeg besluiten om dijken te bouwen om hun reepje land tussen twee woeste rivieren te beschermen. Door het ontstaan van het Waalgat bij het dorp raakte het dorpsland verdeeld in twee ringpolders: een polder op het Voornsche Eiland, ook genoemd Kopsche Polder, en een zuidelijke polder, zich uitstrekkend van het dorp tot de omgeving van Sint Andries. Deze polders bestonden al in de 17^e eeuw en waren door het geweld van riviermeanders al gekrompen. De dijken konden de polders

vermoedelijk niet beschermen tegen de hoogste waterstanden. Het is daardoor moeilijk voor te stellen dat de inwoners van Heerewaarden hun kwetsbare gebied bleven bewonen in een tijd dat de Waal almaar bruter werd. Daarbij bulderde herhaaldelijk zoveel water van de Waal naar de Maas dat de Maasdijken bij Lith, Kessel of Maren het begaven. Daardoor volgden overstromingen die de contreien van Den Bosch onderdompelden. Verbetering kwam er pas in die misstand door de bouw van overlaten in het Voornsche, Waalsche en Schansche Gat rond 1733. Eind 19^e eeuw werden beide rivieren definitief van elkaar gescheiden door de bouw van de Afsluitdijk. Nog altijd zijn in de Waaluitewaarden van Heerewaarden sporen van de verlaten bedijking te vinden, die deels eeuwenoud kunnen zijn. De dijkrelicten markeren mogelijk ook een overgang van oud land naar jongere uiterwaarden, grotendeels ontstaan door bekribbing tijdens de normalisatie sinds midden 19^e eeuw.

o Economie; leven van het land en de rivier

De Waaluitewaarden behoorden eeuwenlang tot het domein van een ruige rivier. Toch zagen de dorpingen kans om hier geld te verdienen. Daarbij vond elk dorp ook weer eigen oplossingen. Wamel bezat een omvangrijke buitenpolder, een beloofd land voor boeren dat voor een groot deel bestond uit oudhoevig land. De buitenpolder vormde een terugstroompolder. Bij was op de rivier liep het water via een sluis aan de achterzijde van de polder naar binnen. Het water stroomde zo tegen het verhang van het terrein op. Zo kreeg het slib meer kans om te bezinken, goed voor de vruchtbaarheid van het land. Doordat het water van binnenuit tegen de polderkaden opliep, werd schade aan de bekading door overloop van water vanuit het zomerbed voorkomen. In de oude buitenpolder liggen nog allerlei agrohistorische relicten. Zoals stegen en resten van oude verkaveling en afwatering. In de Moderne Tijd kwam hier een economische activiteit bij: de baksteenindustrie. Die ontwikkelde zich langs de zomerkade in het gebied de Hul. De fabrieksterreinen kwamen op eilanden te liggen en/of werden omkaad. Het gebied bevat nog relicten van aanlegplaatsen, fabrieksofstallen, terpen en kaden. In de polder werd volop klei gewonnen; de afgetichelde gronden werden weer gecultiveerd. Een andere nering die zich ontwikkelde was het veerbedrijf, eerst gesitueerd tegenover Zandwijk, later tegenover Tiel.

Provisorisch bewerkte Googlekaart van deelgebied Wamel e.o., met o.m. verwijzingen naar fossiele riviergeulen (blauwe pijlen), resten van oude verkaveling (donkergele stippellijnen), steenoverterreinen (rode cirkels), zomerbekading (roodbruine lijnen) en de bandijk (lichtgele stippellijn).

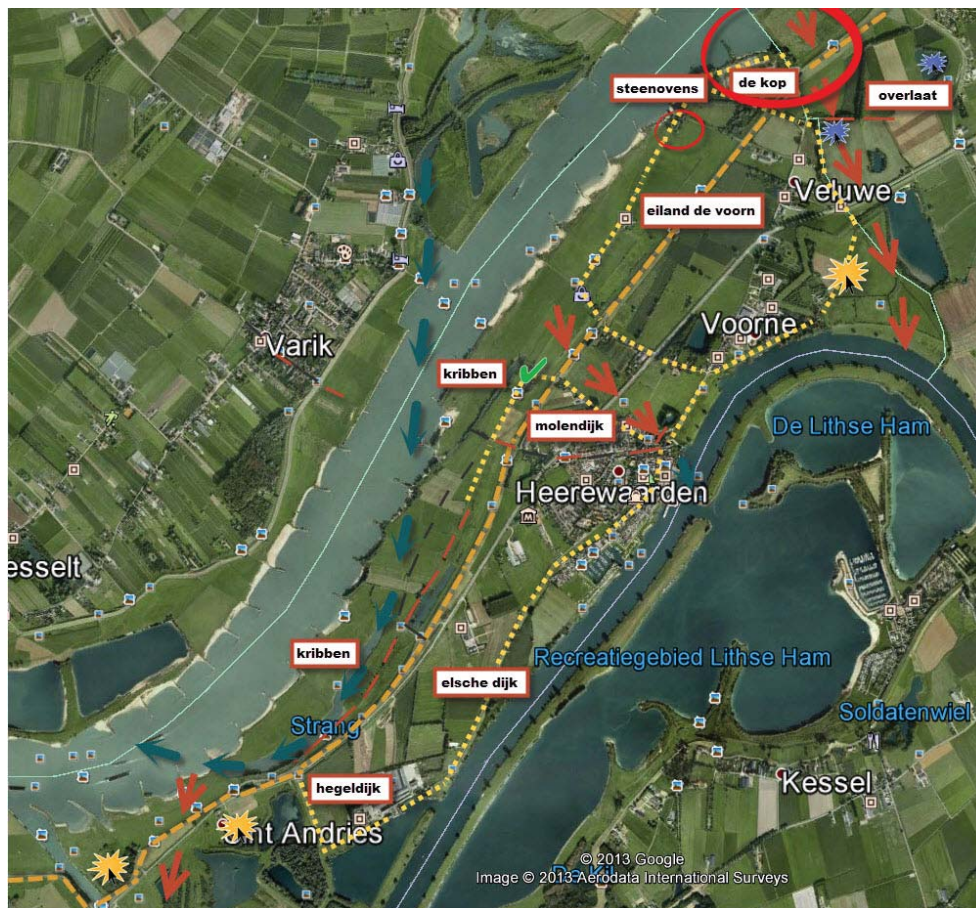
In Dreumel gedijden op de smalle strook jonge uiterwaarden vooral griendhout en gras. Grienden kwamen ook voor op verlandende delen van de strangen. Om die te kunnen cultiveren werden hier rabatten aangelegd, ruggen opgeworpen met aarde afkomstig uit aanliggende greppels. De strangen stonden in verbinding met de Waal en zullen ook aantrekkelijk zijn geweest voor de visserij. De nabijheid van de Waal maakte dat rond de dijk ook riviernering ontstond. Zo lag rond 1935 bij de Polderbol de haven van de dorpspolder. Hier werden kolen gelost en graan en bieten afgevoerd. In de haven dobberden schokkers, woonarken en boten van parlevinkers. Vlakbij kwam ook de scheepsbouw tot ontwikkeling. In de Moderne Tijd werden de Dreumelse uiterwaarden benut voor delfstofwinning. Kleiputten getuigen hier nog van. Markantste gevolgen had een grootscheepse winning van industriezand, zodat de reusachtige Vonkerplas ontstond.

De strook jonge uiterwaarden langs de Waal bij Heerewaarden werd vooral gebruikt voor griendteelt en beweiding. In de door de aanleg van de Afsluitdijk afgezonderde delen van de ringpolders kunnen nog oude akkers hebben gelegen. Verder klapwiekte nog in de 20^e eeuw een korenmolen op het oude ringdijkje van Heerewaarden. Maar intussen had de baksteennijverheid de overhand gekregen; in de Kopse Polder ontstonden meerdere

steenoventerreinen, ook rond Bato's Erf. Verder werd over grote oppervlakten klei gewonnen. De wateren in en bij de uiterwaarden waren van vitaal belang voor de plaatselijke visserij, de broodwinning die Heerewaarden beroemd maakte. Nog tot rond midden 20^e eeuw bestond hier de zalmvisserij. Deze werd druk beoefend rond een grote zandbank in de Waal, genaamd De Plaat. De vissers die hier hun stek hadden, waren aangesloten bij de Compagnie van de Plaat. Ze beschikten over schuiten, want, paarden, een kaapstander, tenten en ijverig personeel. Rond de Waalstrangen en -oeveren tussen Heerewaarden en Varik kunnen nog tal van relictten liggen van de eeuwenlang beoefende visserij.

Provisorisch bewerkte Googlekaart van deelgebied Dreumel e.o., met o.m. aanduiding van enkele stroomrichtingen, deels fragmentarisch, van de Waal (blauwe pijlen), de Waalbocht waaraan Dreumel opkwam (de middelste roodbruine pijlen), de huidige bedijking (lichtgele stippellijn), de voormalige bedijking (donkergele stippellijn), de dijkbreukplekken (blauwe sterren), de zomerbekading (roodbruine lijnen) en de steenovenlocaties (rode cirkel).

Provisorisch bewerkte Googlekaart van deelgebied Heerewaarden e.o., met o.m. aanduiding van de resten van de oude dijkringen (gele stippellijn), de voormalige doorbraakopeningen van de Waal (roodbruine pijlen), de Afsluitdijk (donkergele stippellijn), de oude schansen (oranje sterren), de voormalige windmolen van Heerewaarden (groene vink) en de oude steenoverterreinen (rode cirkels).

- Verdediging; water als bondgenoot

Het plangebied heeft ook grote militair-historische betekenis. In de Tachtigjarige Oorlog ontbrandde een verwoede strijd om het bezit van de enge landtong tussen Waal en Maas bij Heerewaarden. Die vormde voor de Spanjaarden een springplank voor de inname van de Bommelerwaard. Ook bood de omgeving van Heerewaarden de kans op controle over de twee allerbelangrijkste rivieren van de Nederlandse delta. Maas en Waal waren te meer van belang, omdat ze onmisbaar waren voor de logistiek ter ondersteuning van de militaire campagnes en voor het snel verplaatsen van legers. De Staatse hadden er dan ook alle belang bij om de landtong bij Heerewaarden in te pikken en te fortificeren. Nog altijd bestaan er imposante relictten van die strijd, zoals de resten van het door de Spanjaarden gebouwde Sint Andries en de Staatse tegenschans, fort Nassau of Voorne. Vermeldenswaard is ook de linie van wachttorens die onder de Oranjeprinsen Maurits en Frederik Hendrik gestalte kreeg langs de noordoever van de Waal, van Schenkenschans in het oosten tot voorbij Gorinchem in het westen. De Staatse verdediging rond Heerewaarden en de Waal werd een succes dankzij de slimme combinatie met water. Rond deze 'Oranje Limes' openbaarde zich van lieverlee ook een culturele grens: die tussen Nederland boven en Nederland beneden de

rivieren, die tussen godzalige soberheid en pluk de dag-optimisme.

Toneel van strijd werd het huidige plangebied ook in het najaar van 1944. Een half jaar lang lagen de Waal bij Wamel en Dreumel en de landtong van Heerewaarden in het niemandsland. 's Nachts waren de eenzame steenoventerreinen en ook Nieuw Fort Sint Andries, opvolger van zijn Spaanse naamgenoot, plekken van bittere confrontaties tussen patrouilles en doelwit van moorddadige beschietingen van beide strijdende partijen. Ook de nabije dorpen en vooral de stad Tiel moesten het hierbij ontgelden. In het hele plangebied kunnen dan ook stille getuigen worden aangetroffen van de maandenlange grimmige positieoorlog langs de Waal.

Een spoor van houten palen markeert in de Waaloever bij Wamel de contouren van een oude krib.

IDENTITEIT EN BELEID; VOORLOPIGE CULTUURHISTORISCHE WENKEN

• Cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit; ambities

Cultuurhistorie is een belangrijk aspect geworden van het denken over ruimtelijke ontwikkeling. Dit is sterk bevorderd vanuit een paar planprocessen waarbij de lat van ruimtelijke kwaliteit hoog werd gelegd, namelijk project Ruimte voor de Rivier en project WaalWeelde. Vanuit beide projecten zijn documenten opgesteld die aanbevelingen doen voor omgaan met cultuurhistorie. Hieronder volgt per document een aantal concrete aandachtspunten.

Handreiking Ruimtelijke Kwaliteit voor de Waal (2009), opgesteld in opdracht van de Provincie Gelderland en het Rijk (Ministeries van Verkeer en Waterstaat en VROM)

- Versterk de dijk als as voor beleving van het landschap, als overgang van een historisch cultuurlandschap op de oeverwal naar een dynamisch natuur- en rivierlandschap; maak de sporen van de eeuwenlange strijd tussen mens en

water leesbaar.

- Maak in de uiterwaarden geulen die het Waallandschap typeren, laat hierbij de historische morfologie leidend zijn; graaf geulen zo mogelijk reliëfvolgend dus in de baan van de oude geulen.
- Tover zandputten om tot natuurlijke onderdelen van het Waallandschap; verondiep ze en zorg voor verschillende bodemdieptes en daarmee voor diversiteit van onderwatermilieus.
- Visualiseer cultuurhistorische structuren en relicten, met speciale aandacht voor structuren van waterbeheer en waterlinies (zoals dijken/kaden, sluizen en inlaatkanalen), littekens van watergeweld (zoals wielen) en restanten van oude infrastructuur (zoals loskaden, veerstoepen en bijzondere kribben).
- Maak oudhoevig land zichtbaar bijvoorbeeld door een afwijkend, meer cultureel, grondgebruik en/of door het geven van een meer publieke recreatieve functie.
- Ontwikkel historische terpen voor

bewoning en nijverheid, zoals de baksteenindustrie, tot eigentijdse terpen voor beleving van de Waal.

Geef ze een nieuwe functie met attractiewaarde, eventueel met nieuwbouw. Borduur in de ontwerpen van terpen en bebouwing voort op de plaatselijke cultuurhistorie.

- Realiseer een recreatief netwerk op de schaal van de Waal; bouw aan een wandel- en struinpad langs de Waal van Keulen tot Kinderdijk. Maak gebruik van trekpontjes en touwbruggen, bijvoorbeeld rond nevengeulen.
- Maak recreatieve verbindingen mogelijk tussen stad/dorp en rivier; integreer de bijbehorende voorzieningen (voor parkeren en pleisteren) harmonisch in het landschap.

Visie WaalWeelde (2009), het toekomstplan voor de Waal en zijn oevers opgesteld door de Provincie Gelderland in samenwerking met de Waalgemeenten en andere partijen

- De Visie onderscheidt twee ambities voor het plangebied. Voor de uiterwaarden bij Wamel en Dreumel geldt de ambitie Getemde Waal, bijbehorende opdracht: ontwikkel met respect voor cultuurhistorie, maak haar meer zichtbaar en vertel haar betekenis; ontwikkel historische bouwlocaties aan de Waal met levendige publieke functies. Voor het gebied bij Heerewaarden wordt gestreefd naar: de Wilde Waal, bijbehorende opdracht: versterk de natuurlijke dynamiek en maak haar zichtbaar; maak passende geulen, verbind de rivier met de oeverzones en de uiterwaard, maak robuuste natuur en zorg voor variatie in oevers.
- De Visie somt een aantal cultuurhistorische kenmerken van de Waal op; ze slaan op internationale verbinding en transport via de rivier (zoals oude handelssteden, veren, bruggen), delfstofwinning (klei- en zandwinning), de rivier als voedselbron (zoals vissersdorpen en vishallen), strijd tegen en leven met het water (met name dijken/kaden, watergangen,

sluizen, strangen, kribben, verdrongen dorpen), grenzen en front (in verband met zaken als verdediging, geloof en taal/dialect) alsook de gelaagdheid van het landschap (oeverwallen en kommen, het natuurlandschap).

- Het streven is erop gericht om cultuurhistorische en aardkundige elementen grotendeels te behouden en in te passen. Maar behoud is geen doel; de cultuurhistorie wordt opgenomen in een nieuw ingericht landschap. Daarbij draagt ze het verhaal over het verleden uit maar gaat ze ook een functie vervullen in het heden. De bedoeling is ook dat het grote, samenhangende verhaal achter de ingepaste losse elementen wordt uitgedragen en dat dit een plaats krijgt in het WaalWeelde-recreatieplan.

Het oudhoevige land bij Wamel met de Oude Waalsteeg, een gebied dat gezien zijn achtergronden een meer culturele inpassing verdient.

De weidse Vonkerplas bij Dreumel zou weer een natuurlijk onderdeel moeten worden van het Waallandschap.

- **Archeologisch erfgoed; verwachtingen in grote lijnen**

Een aanzienlijk deel van de zorg voor het archeologische bodemarchief berust bij de gemeenten West Maas en Waal en Maasdriel. Beide gemeenten beschikken over archeologische waarden- en verwachtingskaarten. Aan de hand van de eerste verkenningen, mede aan de hand van deze kaarten, kan kortweg nog het volgende worden gezegd over de aardkundige ontwikkeling en de archeologische verwachting in het plangebied:

Het plangebied maakt deel uit van de meandergordel van de Waal: een kolossale zandbaan die is ontstaan in de Late IJzertijd. Grote delen ervan zijn geërodeerd en gehersedimenteerd na de eerste bedijkingen in de 13e eeuw. Ook grote oppervlakken van de laat-middeleeuwse op- en aanwassen zijn in de Nieuwe Tijd door de almaar actiever wordende Waalgeul opgeruimd. In uiterwaarden langs binnenbochten van de Waal zijn plaatselijk tegen de bandijk wel middeleeuwse gronden te verwachten. Dit is onder meer het geval bij Wamel en in het grensgebied van Dreumel en Wamel. Ook bij inlaagdijken (teruggelegde dijken) liggen middeleeuwse en mogelijk oudere gronden in de uiterwaarden. Door de normalisatie in de 19e eeuw werd de vaargeul in hoge mate vastgelegd. Spontane laterale

verplaatsing van de geul en daarmee gepaard gaande erosie en sedimentatieprocessen behoorden voortaan tot het verleden.

Archeologische vindplaatsen

Binnen het plangebied zijn vrijwel geen archeologische vindplaatsen geregistreerd die nader onderzoek behoeven in het kader van de Archeologische Monumentenzorg. De geregistreerde vindplaatsen in ARCHIS zijn zeer globaal aangeduid. Meestal gaat het om secundair verplaatste en uit context geraakte 'losse' vondsten. In de meeste gevallen betreft het baggervondsten.

Een bijzondere categorie vindplaatsen betreffen de historische kribben. Deze zijn geen van alle in de archeologische databases geregistreerd. Maar ze kunnen vanwege de huidige onzichtbaarheid en inhoudelijke betekenis wel als archeologische vindplaats worden bestempeld. Ze worden dan gerekend tot locaties die vanuit een zorgvuldige omgang met het bodemarchief, conform de Wet op de Archeologische Monumentenzorg (WAMz), eventueel een (selectief) nader onderzoek behoeven. Op de archeologische verwachtingskaart van project Langsdammen Waal zijn de verschillende generaties kribben aangegeven. Met name de oudste fase kribben, aangelegd vóór de normalisatie, bevatten een relatief hoge archeologische informatiewaarde

door hun ouderdom en vaak specifieke functie. Voor de kribben uit de eerste fase van de normalisatie is dit minder het geval.

Het plangebied bevat ook nog restanten van een of meer in de oorlog gecrashte vliegtuigen. In de omgeving van Dreumel moeten twee Duitse toestellen en een geallieerde jachtbommenwerper zijn neergestort. In 2009 werden in de Dreumelse Waard bij zeer lage waterstand restanten aangetroffen van een Duitse jager, een ME 109. Uit het eerste onderzoek bleek dat het vliegtuig in de klei ligt en zeer goed geconserveerd is. Onder andere de cockpit en het motorblok zijn daarbij bekeken. De plek van het wrak heeft ook de status veldgraf gekregen.

Archeologische verwachtingen

In de oeverzone direct grenzend aan de huidige Waalgeul beperken de archeologische verwachtingen zich tot objecten en structuren uit de 18e eeuw en jonger. Dit hangt samen met actieve laterale verplaatsing van de Waalgeul tot aan de normalisatieperiode in de 19e eeuw. Oudere vondsten kunnen hier wel worden aangetroffen maar dan zal het om verspoelde of anderszins uit context geraakte, verplaatste vondsten gaan, zogeheten toevalsvondsten. In de zone tegen de bandijk zijn op meerdere plaatsen oudere gronden in de uiterwaarden

Archeologische verwachtingskaart met bekende vindplaatsen

- LANDSCHAP & VERWACHTING**
- meandergordel Waal (ontstaan voor eerste bedijkingen)
verwachting: hoog (Romeinse tijd - Late Middeleeuwen)
  - op- en aanwas ontstaan na eerste bedijkingen
verwachting: laag
  - strang / restgeul
verwachting: mogelijke aanwezigheid van goed geconserveerde maritieme archeologische resten (LME-NT)
  - Waalgeul en oever
verwachting: mogelijke aanwezigheid van goed geconserveerde maritieme archeologische resten (LME-NT)

ARCHEOLOGISCHE VINDPLAATSEN

ARCHIS VINDPLAATSEN

- vindplaats niet nader gedefinieerd in het kader van dit project
- waarneming van scheepswrak
- secundair verplaatste vondst

KRIBBEN

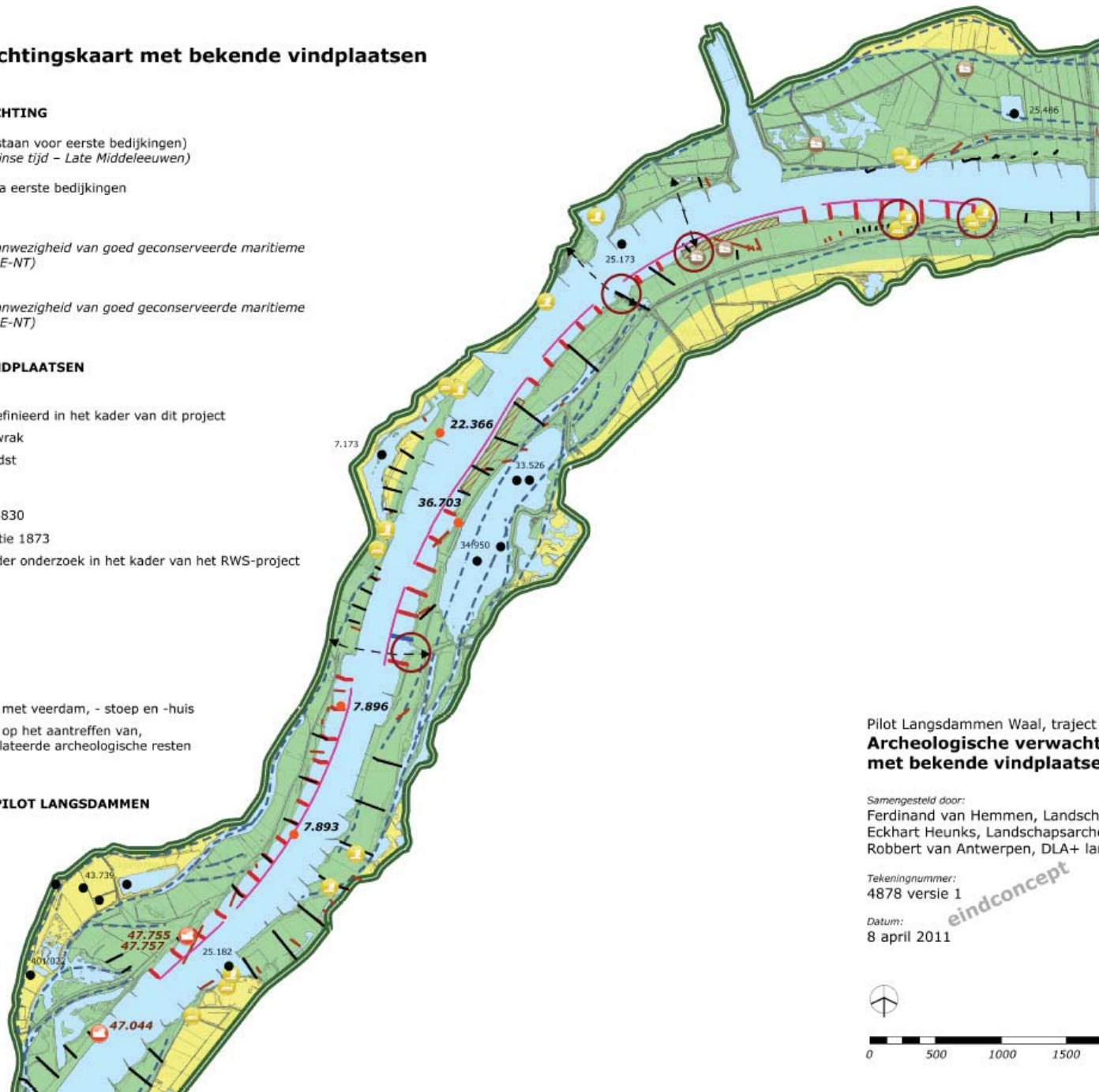
- voormalige kribben voor 1830
- kribben 1e fase normalisatie 1873
- krib geselecteerd voor nader onderzoek in het kader van het RWS-project kribverlaging

OVERIG

- boerderij
- steenoven
- haven/aanlegplaats
- voetveer/pond al dan niet met veerdam, - stoep en -huis
- zone met verhoogde kans op het aantreffen van, aan oeveractiviteiten gerelateerde archeologische resten

GEPLANE INGREPEN PILOT LANGSDAMMEN

- langsdam
- te verwijderen kribben
- af te graven oever

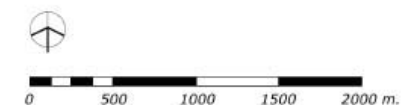

Pilot Langsdammen Waal, traject Tiel - Heerwaarden Archeologische verwachtingskaart met bekende vindplaatsen

Samengesteld door:
Ferdinand van Hemmen, Landschapshistoricus
Eckhart Heunks, Landschapsarcheoloog
Robbert van Antwerpen, DLA+ landscape architects bv

Tekeningnummer:
4878 versie 1

Datum:
8 april 2011

te verwachten met kans op archeologische resten (in situ) uit de Late Middeleeuwen en mogelijk oudere perioden. Directe aanwijzingen hiervoor ontbreken vooralsnog binnen het plangebied. Maar elders zijn in een vergelijkbare landschappelijke context wel oude bewoningssporen aangetroffen in de uiterwaarden. De zones met een hogere archeologische verwachting zijn weergegeven op de archeologische verwachtingskaarten van de twee betrokken gemeenten.

Een specifieke archeologische verwachting geldt voor de Waaloever en de binnen het plangebied voorkomende strangen (oude Waalgeulen). In deze zones bestaat een verhoogde kans op het aantreffen van resten van vaartuigen, fuiken, beschoeiingen en andere 'watergerelateerde' resten. Daarnaast is sprake van een hogere archeologische verwachting op plekken van voormalige bedrijvigheid zoals oude veerstoepen, steenovenlocaties en overige historische bebouwing.

- **Voorlopige wenken om groene en blauwe opgaven aan te wenden tot versterking van cultuurhistorie/ identiteit**

- Benut ontwikkeling om de identiteit van het plangebied te versterken en draagvlak en actieve betrokkenheid van burgers te bevorderen
- Leg in de water- en natuuropgaven een herkenbare relatie tussen het leven met de Waal in het verleden en dat in de toekomst; maak in het ontwerp keuzes die laten zien dat oude wijsheden weer actueel en bruikbaar zijn.
- Bij de inpassing van cultuurhistorie zou kunnen worden uitgegaan van een zonering met bijbehorende algemene principes: Geef cultuurhistorie op herkenbare wijze terug aan de rivier/ natuur rond het zomerbed, in de sfeer van de 1^e en 2^e normalisatie (uiterwaarden ontstaan sinds de 19^e eeuw) en in de gebiedsdelen van vóór de normalisatie (uiterwaarden ontstaan vóór de 19^e eeuw). Accentueer cultuurhistorie, maak haar meer leesbaar, in een landschapszone met de dijk en bijbehorende elementen: wielen, strangen, griendcultuur, uitgedijkte land, oudhoevig land, kwelkommen, waaiers van overslag

en hiermee verbonden agrohistorische elementen. Zo profileert zich een veelzeggende overgangszone tussen het binnen- en buitendijkse land, waarin de dijk op-en-top opvalt als een scheidend en door de tijd heen dynamisch element in een nog altijd bestaande zone van confrontatie tussen mens en water.

- Beschouw het plangebied ook als een geheel van uiterwaarden die vanuit de nabije dorpen, Wamel, Dreumel en Heerewaarden, zijn ontwikkeld en daardoor onderling grote verschillen in afmetingen en kwaliteiten hebben gekregen, waarbij de uiterwaarden van Wamel opvallen als een breed, grotendeels oeroud, boerenland tussen rivier en dorp, de uiterwaarden van Dreumel als een jong, smal uiterwaardgebied getekend door meandergeweld van de laatste eeuwen en begrensd door een dijk met legio litten van Waalgeweld uit de tijd dat die een schaarlijk vormde, de uiterwaarden van Heerewaarden als een ensemble van jonge uiterwaarden met strangen/restgeulen omzoomd door oud boerenland dat door dijkterugleggingen almaar verder is geslonken.
- Besteed aandacht aan de dorps historie in elk uiterwaarddeel om burgers te

- enthousiasmeren tot actieve deelname aan de ontwikkelingen; ontwikkel interactief dorpsommetjes vanuit Wamel, Dreumel en Heerewaarden om de belangstelling van de inwoners voor hun uiterwaarden verder te prikkelen.
- Gebruik de natte opgaven om het blauwe DNA - restgeulen en strangen - en daarmee ook de opbouw van het uiterwaardenlandschap meer herkenbaar te maken.
  - Integreer archeologische vondsten, zoals houten kribben, in de aanleg van geulen, geef ze een avontuurlijke vorm van ontsluiting en vertel het verhaal.
  - Wijd speciale aandacht aan relictten van vroegere waterbeheersing, zoals zomerkaden, sluizen en watergangen; pas die elementen zichtbaar in, zodat duidelijk wordt dat de ingreep past in een eeuwenlang tijdsbestek waarbij de mens land veroverd op de rivier maar ook weer stapjes terug moet doen, 'veroveringen' moet teruggeven aan de rivier, een cyclisch proces waaraan maar geen einde lijkt te komen.
  - Pak de kwelwateroverlast als gevolg van geulenaanleg aan door hergebruik van effectieve oude systemen van waterbeheersing aan de binnenzijde van de dijk, en wel door herstel van kwelkomstructuren. Kwel kan daardoor een gewaardeerde kwaliteit worden,

- die vertelt over cultuurhistorie en landschap en die de (lage) dynamiek van de rivier op feeëriek wijze tot leven laat komen in de woonomgeving.
- Accentueer de steenoveneilanden door toevoeging van nieuwe functies, ecologisch, als hoogwatervluchtplaats

voor vee, en/of toeristisch recreatief, als plaats van avontuurlijke beleving van landschap. Inspireer ontwikkelingen rond Bato's erf ook op de gedachte dat het oord ooit een romantisch arcadia met vijver en 'plaisirtuin' vormde.

Een zeldzaam fraai overblijfsel van bekribbing uit de 1e fase van de normalisatie bij Wamel: een houten krib aangelegd ter afdamming van een Waalgeul.

- Benut kansen om de weidse zandput bij Dreumel, de Vonkerplas, een aanzien te geven dat als meer harmonisch met het Waallandschap wordt ervaren en dat ook betere levenskansen biedt voor inheemse waterfauna; benut kansen om het verondiepen van plasdelen te combineren met visualisatie van verdwenen Waalgeulen.
- Gebruik fort Sint Andries en omgeving als springplank voor beleving van het plangebied en als bijzondere verhaalplek, vertellend over de Waal als frontlinie in de tijd van de Opstand tegen Spanje en tijdens de Tweede Wereldoorlog.
- Vul de water- en natuuropgaven zo duurzaam mogelijk in; zoek kansen om buitendijkse ontwikkelingen rond water en natuur te verbinden met in de toekomst onvermijdelijke binnendijkse maatregelen voor grootschalige retentie, zoals in de komgebieden bij Wamel en Dreumel. Schep kansen om landschappelijk en in de beleving verbindingen te leggen tussen de uiterwaarden en de komgebieden en daarbij te verhalen over de revolutionaire veranderingen in het leven bij de Waal in de afgelopen 1000 jaar.
- Grijp ook kansen aan om cultuurhistorie in combinatie met duurzame oplossingen voor water, natuur, wonen en werken te ontwikkelen tot trotse toeristisch-recreatieve visitekaartjes voor gemeenten en regio.
- Overweeg om de Afsluitdijk bij Heerewaarden uit te bouwen tot een klimaatdijk om te waarborgen dat Waal en Maas never nooit zullen samenvloeien en om de wirwar van wegen en andere ruimtelijke elementen rond de huidige Afsluitdijk te verpakken in een landschappelijk ooglijker en meer leesbaar geheel, benut kansen (grondverzet) om hierbij de omwalling van het oude fort Sint Andries te herstellen/verbeelden, pak kansen op om ecologische verbindingen (ecoducten) te maken tussen Maas en Waal en benut ook mogelijkheden tot winning van water- (energieopwekkende cascades) en windenergie (verwijzend naar de vroegere plaatselijke windmolen en Molendijk).
- Versterk de beleving van het plangebied en de Waal door bevordering van rondje-pontjes, Tiel-Wamel, Zennewijnen-Dreumel, Varik-Heerewaarden.
- Realiseer een struinroute langs de Waaloevers als verwijzing naar de vroegere jaagpaden en als onderdeel van een grote struinroute langs de Rijn in Duitsland-Nederland.
- Betrek centra als Museum Tweestromenland (Beneden-Leeuwen) en Bezoekerscentrum De Grote Rivieren (Heerewaarden) bij de educatie. De inwoners van Heerewaarden waren vroeger als vissers de kenners bij uitstek van de fauna van Maas en Waal; stimuleer de huidige dorpelingen om die expertise eigentijds in te vullen, door haar aan te wenden om de waterfauna in het plangebied te laten ontdekken.

Een snoekbaars vol trots getoond na het zegentrekken in Heerewaarden. Het oude vissersdorp is een plek bij uitstek om de fauna van de rivieren te ontdekken.

COLOFON

opdrachtgevers

Provincie Gelderland
Carel Bolt, projectleider
Postbus 9090
6800 GX ARNHEM
T 06 52802073
E c.bolt@prv.gelderland.nl

opdrachtnemer

Ferdinand van Hemmen Landschapshistorie
Korte Loostraat 27
6851 MX HUISSEN
T 06 25035302
E fvanhemmen@kpnmail.nl

Inspirerende sporen van eeuwenlang leven bij de grillige Waal

-

status	DEFINITIEF
datum	01.11.2013
productie	Ferdinand van Hemmen landschapshistorie
opmaak	Paulien Varkevisser fotografie & vormgeving
fotografie	Ferdinand van Hemmen

